

Становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентної поведінкою у другій половині 50-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.

Вітчизняна теорія і практика соціального виховання школярів має значний досвід, який ще недостатньо проаналізовано і узагальнено. Між тим, вивчення генези цього процесу має важливе значення для правильного вирішення теоретичних та практичних завдань не лише соціальної педагогіки, але й інших наук, що вивчають особистість. Проблема становлення та розвитку роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні та Росії в 20-30-х рр. ХХ ст. розкривається у працях Л. Василевського, П. Люблінського, С. Коваленко, А. Хмирьова. Психолого-педагогічні аспекти проблеми правопорушень неповнолітніх висвітлені у роботах українських та російських науковців Р. Благути, С. Болтівця, Ю. Клейберга, В. Оржеховської, Н. Онищенко, О. Пилипенка, Т. Федорченко. У роботах І. Зверєвої, М. Фіцули, розкриті зміст та напрями соціально-педагогічної роботи з підлітками делінквентної поведінки.

За останні роки виконано ряд дисертаційних досліджень, присвячених окремим питанням історії соціальної педагогіки та розвитку соціально-педагогічної роботи: соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті (Т. Янченко); опіка дітей і молоді (І. Комар, І. Плугатор); розвиток соціальної педагогіки як науки (Л. Штефан); ідей соціального виховання (К. Чертова).

Дослідження особливостей роботи з неповнолітніми з делінквентної поведінкою у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. показало, що соціально-педагогічна діяльність пройшла складний шлях еволюції впродовж окресленого періоду. *Мета статті* характеристика етапів соціально-

Педагогічної роботи з підлітками з делінквентною поведінкою у другій половині ХХ ст. в Україні.

Насамперед зауважимо, що в основу періодизації покладено зміни у ставленні суспільства до проблем делінквентних підлітків, роботу різних соціальних інститутів, конкретні дії громадськості щодо цієї категорії дітей.

Вивчення та узагальнення наукової літератури дозволяє констатувати, що в 50-70-х роках ХХ ст. організація соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками спрямовувалася переважно на попередження важковиховуваності. Вся система тогочасної народної освіти була орієнтована на підвищення рівня ідейно-виховної роботи, формування дисциплінованості школярів. Враховуючи той факт, що поняття „важковиховувані” використовувалося щодо підлітків, які протидіяли впливам учителів, піонервожатих, батьків, неадекватно реагували на загальноприйняті вимоги та правила, основними суб'єктами соціально-педагогічної роботи з ними були навчальні заклади. В 50-х роках ХХ ст. вважалося, що поведінка школярів залежить не лише від стану викладання навчальних предметів, а й від того, як проводиться позакласна і позашкільна робота, як працюють класні керівники та комсомольські організації. З огляду на вищезазначене, в жовтні 1947 р. Було затверджено і опубліковано „Положення про класного керівника”, а в січні 1950 р. видано „Інструктивно-методичні вказівки про поліпшення роботи класного керівника у школі” [2, с. 125-126]. У цих документах визначалися обов'язки і зміст діяльності класного керівника, форми і методи його роботи з виховання учнівського колективу, в тому числі і важковиховуваних учнів.

У цей період соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками (50-70-ті рр. ХХ ст.) значна роль у вихованні свідомої дисципліни школярів належала піонерській та комсомольській організаціям. Зокрема, велика увага приділялася формуванню інституту старших піонервожатих, підготовка яких почала активно здійснювати в окреслений період. [2, с. 135].

Мета виховної (соціально-педагогічної) роботи у зазначений період полягала, насамперед, в організації дозвілля неповнолітніх, заохоченні їх до активних форм організації його проведення. Як свідчать нормативні джерела, 13 травня 1970 р. Міністерством комунального господарства РРФСР та Міністерством просвіти РРФСР за узгодженістю з ЦК ВЛКСМ було затверджено Орієнтовне положення про педагога-організатора з проведення виховної роботи з дітьми та підлітками за місцем проживання [8].

Проявами важковиховуваності у 50-70-ті рр. ХХ ст. вважалися також дисциплінарні проступки, аморальні вчинки та правопорушення. Саме тому, до профілактичної роботи з зазначеною категорією неповнолітніх в окреслений період залучалися й представників органів внутрішніх справ. В їх обов'язки входило, насамперед, вилучення дітей з вулиці та приміщення їх у відповідні соціальні установи (навчальні заклади, школи-інтернати, спецшколи). Органи внутрішніх справ тісно співпрацювали з навчальними закладами та комсомольськими організаціями. Про це свідчить низка нормативних документів окресленого періоду (50-70-ті рр. ХХ ст.).

17 грудня 1968 р. Колегією МВС СРСР спільно з бюро ЦК ВЛКСМ була прийнята Постанова „Про спільну роботу комсомольських організацій та органів МВС СРСР по подоланню безпритульності та злочинності серед неповнолітніх”.

5 листопада 1974 р. Постановою ЦК ВЛКСМ затверджено Положення про оперативні комсомольські загони дружинників, діяльність яких була спрямована безпосередньо на боротьбу з правопорушеннями підлітків в тісній співпраці з працівниками органів внутрішніх справ, прокуратури, юстиції, судів. Одночасно створювалися спеціальні установи для неповнолітніх правопорушників, які потребували особливих умов навчання та виховання. На основі Положення про спеціальні школи та спеціальні професійно-технічні училища, що були затверджені Постановою Ради Міністрів РРФСР від 01 грудня 1964 р. № 1494 ці

установи були створені для неповнолітніх правопорушників: у віці від 11 до 14 років – спецшколи та від 14 до 17 років – спеціальні навчально-виховні професійні училища [8].

Вирішення проблеми ранньої профілактики правопорушень та важковиховуваності неповнолітніх було покладено на дільничних інспекторів, а пізніше на дитячі кімнати міліції. В період 50-70-х рр. ХХ ст. вони зазнали багато чисельних змін. Дані установи продовжували займати центральне місце в системі попередження дитячої бездоглядності та важковиховуваності.

Важливою подією для розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентної поведінкою стало створення в 1961 році комісій у справах неповнолітніх при виконкомах місцевих рад народних депутатів трудящих. Дитячі кімнати міліції відповідно до наказу МОСП СРСР від 10.08.67 р. № 427 надавали їм допомогу відносно підлітків-правопорушників і осіб, що їх опікують.

Одночасно створювалися дитячі кімнати міліції на громадських засадах на територіях обслуговування дільничних уповноважених для проведення індивідуальної виховної роботи з кожним підлітком. З'явився інститут позаштатних інспекторів дитячих кімнат міліції.

З метою підвищення ролі громадськості у вихованні неповнолітніх, які вчинили правопорушення, Указом Верховної Ради УРСР від 26 серпня 1967 р. № 284-VII було затверджено „Положення про громадських вихователів неповнолітніх”. Відповідно до Положення основним завданням громадських вихователів було надання допомоги батькам або особам, що їх замінюють, у перевихованні неповнолітніх правопорушників у дусі поваги і додержання законів і правил соціалістичного співжиття.

На наш погляд, саме в окреслений період (50-70-ті рр. ХХ ст.), здійснювалася послідовна діяльність по формуванню ефективної системи запобігання правопорушенням та важковиховуваності неповнолітніх. Підтвердженням цього є тенденція до зниження з 1967 року загального рівня

злочинності серед неповнолітніх, яка збереглася до початку 80-х років, що свідчило про перспективність цілеспрямованої соціально-педагогічної роботи [7].

Таким чином перший окреслений нами етап, а саме 50-70-ті роки ХХ ст. характеризується переважно здійсненням профілактичної роботи серед підлітків, схильних до скоєння злочину, і їхніх сімей та організацією перевиховання важковиховуваних підлітків. Даний напрям був прерогативою навчальних та позанавчальних закладів. Безпосередньо роботу з неповнолітніми правопорушниками і бездоглядними дітьми здійснювали спеціально створені дитячі кімнати міліції та громадські вихователі неповнолітніх.

Профілактика правопорушень залишається основною ланкою діяльності і в період 80-90-х рр. ХХ ст. Вважаємо, що початок наступного етапу розвитку соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. доцільно пов'язати з появою розгалуженої системи комплексів „школа – мікрорайон». Як зазначає відомий вчений І. Зверева, на початку 80-х років ХХ ст. в країні почала розвиватися розгалужена система різних комплексів (соціально-педагогічних, фізкультурно-оздоровчих, сільських шкіл-комплексів, тощо). Це можна було назвати спробою утворення соціально-педагогічного досвіду комплексної організації роботи з дітьми та дорослими на рівні мікрорайону [5, с. 33].

Цю роботу започаткувала відома російська дослідниця В. Бочарова. На її думку залучення учнів, в тому числі педагогічно занедбаних підлітків, в систему позитивних суспільних відносин, педагогічно цілеспрямована організація їх різносторонньої діяльності здійснює позитивний вплив на їх ставлення до навчальної, трудової, культурно-творчої активності, на характер їх діяльності та поведінки, систему вчинків в школі та поза нею [3, с. 15-16]. Про це свідчить початий нею у 1981 році експеримент зі створення об'єднаних педагогічних рад мікрорайону. Саме ця практика поклала початок

розвитку соціально-педагогічної роботи за місцем проживання. Розвиваючи ідею роботи з дітьми та молоддю за місцем проживання, у Москві у 1989 році було створено Тимчасовий науково-дослідний колектив „Школа-мікрорайон” під керівництвом В. Бочарової. У його складі діяла Донецька територіальна група (науковий керівник В.М. Сидоров), яка працювала на базі шкіл № 57, № 95 міста Макіївки та школи № 11 міста Донецька. [1, с. 88-89].

Головними суб'єктами соціально-педагогічної роботи з педагогічно занедбаними підлітками в окреслений період були класні керівники, інспектори у справах неповнолітніх і батьківські комітетах при школах. У 80-х роках з'являються і нові суб'єкти соціально-педагогічної роботи, до яких входили батьківські комітети за місцем проживання, ради будинків та ради сприяння сім'ї й школі [9, с. 315].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. як окремий вид професійної діяльності починає формуватися соціально-педагогічна діяльність. Свідченням цього є поява нових суб'єктів соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками – соціальних педагогів та соціальних працівників. До цього багато функцій виконували педагоги, вихователі, культурно-освітні працівники. Саме у цей період при школах створювалися служби профілактики, котрі працювали переважно з „важкими” дітьми та їх сім'ями, суспільні опікунські ради, ради спостережень т для дітей „групи ризику” [6, с.33-37].

Таким чином, у 80-90-х рр. ХХ ст. мета соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками полягала не тільки у здійсненні правового виховання та профілактики правопорушень, а також у формуванні в підлітків переконання дотримуватися вимог норм моралі та права, і в поверненні до суспільно-корисної праці. Завдання фахівців, які працювали з підлітками-делінквентами, можна умовно розділити на постійні та нові. Традиційними завданнями діяльності педагогів з делінквентними підлітками, на думку Л.Штефан, були: активне залучення громадськості до здійснення профілактичної роботи; опанування фахівцями форм та методів впливу на

особистість підлітка та його сім'ю; надання консультативної допомоги дітям підліткового віку. До нових завдань, на думку дослідника, належали організація активної діяльності із зазначеною категорією підлітків у мікрорайоні; відновлення і розвиток нормальних позитивних інтересів дітей підліткового віку; повернення підлітків до нормального спілкування; виховання в нього почуття соціальної відповідальності та дисципліни. [9, с. 315-316].

Розвиток соціально-педагогічної діяльності, зокрема офіційне введення в Україні інституту соціальних працівників (1990 р.) та соціальних педагогів (1993 р.), проголошення Декларації „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (1992 р.), створення Української Асоціації соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи (1992 р.), прийняття Закону України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (1993 р.), створення Українського державного центру соціальних служб для молоді (1993 р.), та інші, сприяють початку наступного етапу соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентної поведінкою.

Саме, починаючи з середини 90-х років ХХ ст. простежується тенденція суттєвого розширення змісту профілактичної роботи з підлітками із делінквентної поведінкою. Зміст даної діяльності полягав у максимальному завантаженні означеної категорії підлітків в школі та поза нею; у здійсненні спеціальних рейдів „Діти вулиці”, „Вокзал”, „Ринок” з метою вилучення дітей, схильних до бродяжництва та скоєння злочину; у підготовці молоді до здійснення контролю за своєю поведінкою; у застосуванні системи корекційно-реабілітаційних заходів до дітей з різними відхиленнями; у залученні їх до суспільно-корисної діяльності; у здійсненні постійної консультативної роботи з дітьми, які не встигають у школі; у вдосконаленні виховного процесу в сім'ї та школі; у здійсненні діагностичної, консультативної, реабілітаційної та допоміжної роботи; у використанні найбільш ефективних форм та методів роботи з кожною окремою особистістю; у забезпеченні змістовного дозвілля підлітків у вечірній час та

вихідні дні; у розширенні мережі спортивних гуртків; в організації в мікрорайоні загонів та клубів юних юристів, друзів міліції, постійно діючого лекторію з правових питань, тощо [9, с. 317]. З метою проведення ефективної пропедевтичної роботи з підлітками із делінквентної поведінкою та їх сім'ями, виявлення неблагополучних сімей в окреслений період починають виникати спеціальні профілактичні служби.

Однією із форм соціально-педагогічної роботи з даною категорією підлітків у цей період є проведення „вуличної” роботи. Вона активно реалізується у діяльності соціальних служб для молоді. Зміст вуличної роботи полягав у використанні різноманітних ігрових технік і залученні до ігрової діяльності як підлітків, так і їх сімей („Ігротеки на вулиці”); проведенні з ними екскурсій та інших форм організації дозвілля; налагодженні контактів з підлітками у місцях їх найбільшого скупчення, з'ясуванні потреб і проблем зазначеної групи неповнолітніх (вуличні рейди); залучення вуличних груп до молодіжних об'єднань; здійснення профілактичних заходів підлітками серед своїх однолітків (метод „рівний-рівному”); популяризації здорового способу життя серед неповнолітніх з делінквентної поведінкою в умовах вуличного простору („театри вуличного дійства), тощо.

Провідною інституцією соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентної поведінкою у цей період залишається школа. Зокрема, починаючи з 1997 року в навчальних закладах створюються психологічні служби. Відповідно до листа Міністерства освіти і науки № 1/9-272 від 2 серпня 2001 р. „Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів” перед соціальними педагогами ставляться такі професійні завдання: формування гуманних стосунків між вихованцями, учнями та педагогами; охорона та захист прав та інтересів дітей; вивчення особливостей особистості учня, соціальної ситуації розвитку та умов його життєдіяльності; вияв інтересів та потреб, проблем і труднощів дітей та підлітків; створення атмосфери

психологічного комфорту для учнів у навчальній та позанавчальній діяльності; організація та координація різних видів позанавчальної діяльності дітей та підлітків; попередження конфліктів в учнівських колективах; орієнтація учнів на здоровий спосіб життя; профілактика правопорушень серед неповнолітніх, робота з учнями „групи ризику”; посередницька діяльність між вихованцями та адміністрацією, педагогами школи, батьками, різними соціальними інститутами; взаємодія з педагогами, психологом, батьками або опікунами для надання допомоги учням

З 1993 року в Україні введена посада соціального педагога, а з 2000 року вона була включена до Державного класифікатора професій. Сфера діяльності соціального педагога – загальноосвітні школи різного типу і підпорядкування, школи інтернатного типу, спеціальні навчально-виховні установи для дітей і підлітків з делінквентної поведінкою, клуби за місцем проживання, освітньо-оздоровчі центри, служби соціального захисту, фонди і громадські організації, соціальні служби для дітей та молоді тощо. Цілями діяльності соціального педагога було визначено формування самостійно діючої, морально відповідальної особистості, котра відповідає за вибір свого життєвого шляху, творчу реалізацію здібностей; адаптація дітей і молоді до соціокультурного середовища і навпаки; освітньо-виховна допомога у соціальному становленні людини, підтримка соціально-незахищеної особистості; сприяння в критичних і екстремальних ситуаціях розвитку життєвих смислів і взаємодії з соціальним середовищем, визначення завдань, форм і методів соціально-педагогічної роботи, способів вирішення особистісних і соціальних проблем, прийняття рішень щодо соціального захисту і соціальної допомоги, реалізації прав і свобод особистості; сприяння створенню психологічної комфортності і безпеки, захисту здоров'я особистості школяра; взаємодія з соціальними інституціями з метою підтримки дітей та молоді [4, с. 851].

Листом Міністерства освіти і науки України від 18 серпня 2003 р. № 1/9-385 визначені нормативи чисельності соціальних педагогів у навчальних

зкладах. Ним передбачено, що, посади соціальних педагогів вводяться у штати загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти незалежно від наявності там посад практичних психологів. Ці фахівці, як і передбачено їхніми посадовими інструкціями, мають співпрацювати, оскільки їхні функції в навчальному закладі є взаємодоповнювальними (раніше навчальний заклад мав обирати для працевлаштування психолога або соціального педагога). [1, с. 206-207].

На початку XXI століття спостерігається розширення кола суб'єктів соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентної поведінкою. Активну участь у вирішенні соціально-педагогічних завдань відіграють неурядові організації, фонди, асоціації. Головне спрямування таких інституцій – соціальна, моральна та матеріальна підтримка соціально-незахищених категорій підлітків; надання правової, соціальної, консультативної допомоги; підготовка фахівців до роботи з кризовими категоріями населення; привернення увагу громадськості до соціальних проблем.

Важливе місце у соціально-педагогічній роботі з підлітками із делінквентної поведінкою обіймають громадські організації. Здебільшого, підлітки з делінквентної поведінкою, залучаючись до роботи у громадських дитячих організацій, прагнуть отримати позитивне ставлення від оточуючих, схвалення своїх дій та захист від негативного впливу оточуючого середовища.

Слід зазначити, що значних функціонально-структурних змін зазнала й система соціально-педагогічної роботи з підлітками, які скоїли правопорушення. Зокрема, спеціальні загальноосвітні школи для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, відповідно до Постанови КМУ від 13 жовтня 1993 р. № 859 були перейменовані на загальноосвітні школи соціальної реабілітації, а з 1995 року перебування в них неповнолітніх регламентувалося судовими органами. Виокремилась окрема галузь педагогічного знання – пенітенціарна педагогіка. Активно

розвиваються альтернативні форми перевиховання неповнолітніх правопорушників, зокрема відновне правосуддя.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентної поведінкою (середина 90-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) у зв'язку з активним розвитком соціально-педагогічної теорії та практики, спостерігається значне розширення суб'єктів соціально-педагогічної діяльності, функцій та змісту соціально-педагогічної роботи фахівців.

Підсумовуючи вищевикладене, правомірно окреслити такі основні етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентної поведінкою у другій половині 50-х рр. ХХ– початку ХХІ ст.:

- 50-70 рр. ХХ ст. – період започаткування соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентної поведінкою як окремого напрямку педагогічної діяльності. Про це свідчить становлення профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками, розширення суб'єктів даної діяльності (класні керівники, педагоги-організатори, піонерські вожаті) та зміна системи роботи з неповнолітніми правопорушниками: введення інституту громадських вихователів, структуризація дитячих кімнат міліції, комісій у справах неповнолітніх, створення спеціальних установ для неповнолітніх правопорушників;
- 80 рр. – середина 90 рр. ХХ ст. – період становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентної поведінкою. Свідченням цього є розвиток нових форм організації соціально-педагогічної діяльності, розвиток первинної та вторинної профілактики делінквентної поведінки підлітків;
- середина 90 рр. ХХ – початок ХХІ ст. – період інституалізації та технологізації соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентної поведінкою. Свідченням цього є поява нових соціальних інститутів (соціальні служби різного типу, громадські організації), вдосконалення

нормативно-правової бази, упровадження нових напрямів, форм та методів роботи з підлітками із делінквентною поведінкою.

Література

1. Безпалько О. В. Теорія та практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в в територіальній громаді: дис. ... доктора пед. Наук : 13.00.01/ Безпалько Ольга Володимирівна. – Луганськ, 2006. – 537 с.
2. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1967) / Бондар А. Д. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 227 с.
3. Бочарова В. Г. Об исследовании проблемы взаимодействия социальных институтов во внешкольном воспитании учащихся - : сб. научн. тр. / Бочарова В. Г. – М. : [б.и.], 1983 – 107 с.
4. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремінь, Акад. пед. Наук України. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія / Зверева І. Д.. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 393 с.
6. Кумарина Г. Ф. Дети «группы риска» / Г.Ф. Кумарина // Советская педагогика. – 1991. – № 10. – С. 33 – 37.
7. Остапенко Н. И. Основы формирования системы управления профилактикой правонарушений несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Остапенко Наталия Ивановна. – М. : [б.и.], 2004 – 229 с.
8. Предупреждения правонарушений и охрана прав несовершеннолетних: сб. норм. док. – М. : [б.и.], 1977. – 123 с.
9. Штефан Л. А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... доктора пед. Наук : 13.00.01 / Штефан Людмила Андріївна. – Х., 2002. – 492 с.

В статті на основі проведеного ретроспективного аналізу становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентної поведінкою визначено періоди її розвитку у вітчизняній практиці.

В статье рассматриваются периоды становления социально-педагогической работы с подростками с делинквентным поведением.

In stages of development of social-pedagogical work with teenagers of delinquent behaviour are examined in the article.